

Kerima Filan

Žene kao vakiflije u ranom dobu Osmanske Bosne

U Osmanskoj državi je institucija zadužbine imala važnu vjersku, prosvjetnu, socijalnu i ekonomsku ulogu. Osmanska država je tu instituciju, uključujući i termin vakf¹ (>vakuf) kojim se ona imenuje, naslijedila od prethodnih islamskih država. Stoga je vakuf već od početka postojanja Osmanske države mogao steći stabilan oblik koji će se nepromijenjen održati do početka 20. stoljeća.

Osnivanje vakufa ostvarivalo se kroz pravni čin propisan šerijatskim pravom. Dobrotvor je pred nadležnim sudom (kadijom) i u prisustvu najmanje dva svjedoka (šahida) svojom voljom davao pismenu ili usmenu izjavu, lično ili preko opunomoćenika (vekila) da s namjerom približavanja Bogu (kurbat) izdvaja dio svoje imovine i zaviještava je. Za pravnu valjanost ovoga postupka uvjeti su da dobrotvor bude sopstvenik imovine koju zaviještava i da ima sposobnost raspolaganja imovinom koja mora biti stečena na zakoniti (halal) način.² Zaviještana imovina postajala je vakuf koji služi vjerskim, kulturno-prosvjetnim i raznim humanim ciljevima.

Islamsko pravo predviđa uvjet da se zaviještava imovina koja stalno može donositi prihod i vječno služiti cilju za koji je namijenjena. Stoga se prema definiciji vakufa zaviještati može nepokretno dobro, a pokretne

¹ Arapska riječ vakf (waqafa) znači “zastoj”, “obustavljanje”. Iz navedenih značenja razvilo se i ovo: “uzapćivanje imovine, odnosno jednoga njenog dijela”. Uzapćivanjem se imovina stavlja izvan prometa i postaje financijska osnova zadužbine.

² Sposobnost raspolaganja imovinom definirana je na sljedeći način: zavještalac ne smije biti pod starateljstvom, treba biti punoljetan i duševno zdrav, ne smije biti od suda proglašen rasipnikom i ne smije biti pod stečajem: Abduselam Balagija, Uloga vakufa u verskom i svetovnom prosvjećivanju naših muslimana, (Beograd: Štamparija Drag. Gregorića, 1933): 8-9.

stvari, budući da ne mogu služiti za vječnost onome cilju koji je zavještalcem odredio, mogu biti predmet zaviještanja ako su vezane za nepokretno dobro. I novac je donosio prihod tako što se davao na posudbu uz uvjet da se vrati suma uvećana onoliko koliko je to prilikom zaviještanja odredio dobrotvor u skladu s islamsko-pravnim principima. Zato se u islamskom pravu dozvoljava i zaviještanje novca.³

Odricanje od jednog dijela imovine s ciljem da se ona zaviješta u dobrotvorne svrhe i da od nje pomoć imaju drugi ljudi Bogu je ugodno djelo. Osnovu za zakonodavstvo vakufa islamski su pravници našli u hadisu – tradiciji poslanika Muhammeda.⁴ To je mogao biti dovoljan povod svakom muslimanskom vjerniku da učini vjerom pohvaljeno djelo – da zaviještanjem imovine u dobrotvorne svrhe osnuje vakuf. Kao zadužbina osnovana u skladu s vjerskim principima, vakuf je predstavljao doprinos najprije vjerskom, a uporedo s ovim i socijalnom i ekonomskom i prosvjetnom životu sredine u kojoj se osnivao, bez obzira na vrijednost sredstava kojima je raspolagao.

Dobrotvor (vâkif) koji je bio u mogućnosti zaviještati razmjerno visoka sredstva namjenjivao ih je za izgradnju vjerskog objekta, škole, javnog kupatila, javne kuhinje, bolnice, biblioteke, mosta, javne česme, hana, karavansaraja. Već u samom pravnom činu osnivanja vakufa dobrotvor je određivao visinu sredstava koju predviđa za održavanje građevine (ili građevina) u okviru svoje zadužbine i visinu plaće koja će se davati službenicima vakufa. Ovakvi su vakufi predstavljali neposredan doprinos općem dobru i nazivali su se müessesât-ı hayriye. Druga vrsta vakufa bili su asl-ı vakf. Ovi su se osnivali s manjim sredstvima i priključivali su se prvima. Na taj su način doprinosili povećavanju sredstava veće zadužbine i njenom razvijanju.

Svrha s kojom se vakuf osnivao nije morala biti ostvarena odmah, uporedo s osnivanjem vakufa. I u tom se pogledu razlikuju dvije vrste vakufa. Jednu vrstu čine oni od kojih su prihodi, odmah po osnivanju vakufa, bili upotrijebljeni u konačnu svrhu, onu koju je dobrotvor odredio. Takvi su se nazivali vakf-i hayrî. Drugu vrstu predstavljali su porodični vakufi (vakf-ı ehli). Dobrotvor je mogao odrediti da prihodi od vakufa koji osniva raspolaže on lično i/ili članovi njegove porodice, te da se nakon određenog vremena, koje dobrotvor naznači, prihodi usmjeravaju u konačnu svrhu. Nekada su dobrotvori jedan dio prihoda od vakufa zadržavali za sebe i porodicu, a jedan su dio odmah usmjeravali u dobrotvorne svrhe. To su bili poluporodični vakufi (yarı âilevî vakıf). Svakako je ova druga vrsta vakufa (porodični i poluporodični) nakon nekoga vremena, a obično kad izumru potomci osnivača, prelazila u status vakufa prve vrste (vakf-i hayrî).

³ Ibid., 9-10.

⁴ Ibid., 5-7.

S obzirom na ulogu vakufa u svekolikom životu u Osmanskoj državi, u ovome ću se prilogu pozabaviti pitanjem kakav je bio odnos žene prema toj instituciji uzimajući za primjer prostor današnje Bosne i Hercegovine.

Najpouzdaniji izvori za razmatranje institucije vakufa svakako su vakufname – isprave o osnivanju i namjeni zadužbina. Koliko je moguće imati danas na raspolaganju dokumente koji bi svjedočili o osnivanju vakufa u periodu dugom pet stoljeća? Koliko se takvih dokumenata moglo sačuvati? Gdje se (sve) mogu nalaziti? Već ova pitanja pokazuju da se naznačenoj temi – odnos žene prema instituciji vakufa u osmanskoj Bosni – može pristupiti samo iz nekoga polazišta koje nam stoji na raspolaganju i koje, samim tim, može ponuditi tek djelomičan uvid u temu. Ovakav je pristup opravdan onoliko koliko je polazište pouzdano uporište.

Polazište za ovaj pregled je Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine.⁵ To je prevod na bosanski jezik Defter-i Mufassal-i Liva-i Bosna (u daljem tekstu defter).⁶ Defter sadrži popis vakufa koji su do naznačene godine bili uspostavljeni u Bosanskom sandžaku, jednoj od teritorijalno-upravnih jedinica u Osmanskoj državi koja je obuhvaćala i veći dio prostora današnje Bosne i Hercegovine.⁷

Zapisi u defterima veoma su kratki; defter je samo popis podataka. U njemu se podaci ne obrazlažu i ne komentiraju. Iz podataka zapisanih u defteru ipak se stječe temeljni uvid u našu temu – među osobama koje su do 1604. godine u Bosanskom sandžaku zaviještale svoju imovinu u dobrotvorne svrhe i na taj način osnovale vakuf upisan je i jedan broj žena.

Ko su bile žene koje su osnivale vakufe? Šta su one darivale? Za šta su namjenjivale zaviještani imetak? Iz ugla ovih pitanja čitat ću zapise u defteru o dobrotvorkama u ranim stoljećima osmanske Bosne.

⁵ Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine (Sarajevo: Bošnjački institut Zürich – Odjel Sarajevo i Orijentalni institut u Sarajevu, 2000).

⁶ Defter-i Mufassal-i Liva-i Bosna čuva se u seriji Kuyûd-i Kadîme u Generalnoj direkciji državnog katastra i gruntovnice Republike Turske u Ankari (T.C. Tapu ve Kadastro Genel Mûdürliğü). Defter je pisan u tri velika sveska, a vodi se pod brojevima: svezak I – 477, svezak II – 478, svezak III – 479. (Podaci navedeni prema: Opširni popis I/2, “Uvod”, str. xxiii). Prevod ovoga deftera na bosanski jezik čine četiri sveska, a priredili su ih Adem Handžić (svesci I/1 i I/2), Amina Kupusović (svezak II) i Snježana Buzov (svezak III). U ovome sam radu koristila navedenim prevodom deftera.

⁷ U prevodu deftera na bosanski jezik popis zadužbina nalazi se u svesku I/2 na stranama 481-511.

Žena, osnivač velikoga vakufa

U defteru iz 1604. godine nalazi se ovakav zapis: “Zadužbina Šahdidar, supruge umrlog Husrev-bega u gradu Sarajevu. Vrijednost zaviještanih sredstava je 115.000 akči. Namijenjena su za izgradnju mesdžida i mekteba.”⁸

Tragom ovoga zapisa nastojala sam pronaći više podataka o zadužbini iz 16. stoljeća koju je uspostavila žena po imenu Šahdidar.

Na popisu naselja u gradu Sarajevu u defteru je zabilježeno i jedno formirano oko “mesdžida koji je podigla supruga Gazi Husrev-bega”.⁹ Kako su u koncepciji islamskog grada mesdžidi predstavljali središte oko kojega se razvijalo naselje, naselja su dobivala imena prema mesdžidu koji je predstavljao začetak naselja, a mesdžid je postajao poznat po imenu dobrotvora koji ga je podizao. Zapis u defteru iz 1604. godine o naselju kojemu je središte bio mesdžid poznat pod imenom Gazi Husrev-begove supruge upućuje na “zadužbinu Šahdidar, supruge umrlog Husrev-bega u gradu Sarajevu”.

Potvrdu da je Šahdidar doista bila supruga Gazi Husrev-bega, najpoznatijeg bosanskog namjesnika,¹⁰ nalazimo u sidžilu, sudskom protokolu iz osmanskog doba, koji se vodi pod brojem 1 u fondu arhivske građe u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. U tom se sidžilu nalazi prepis vakufname koja se odnosi na “vakuf Šahdidar, Gazi Husrev-begove supruge”.¹¹ Da ta vakufnama pripada Šahdidar, nije bilo lako utvrditi. To je učinio Fehim Dž. Spaho priređujući prevod tog dokumenta na naš jezik.¹² Poteškoću predstavlja to što se u prepisu vakufname, koji obuhvata pet listova sidžila (od 38 do 42), nigdje ne spominju dva važna podatka: 1. ime osobe koja je dobrotvor (samo se iz arapskog teksta razumijeva da je to žena: wâqifa, waqafat wa habasat wa sabbalat, (38/17))¹³; 2. nije prepisan kraj

⁸ Opširni popis I/2, str. 499-500.

⁹ Ovaj podatak glasi mahalle-i mescid-i zevce-i Gazi Hüsrev Beg: Opširni popis I/2, I/2, str. 5, redni broj 16.

¹⁰ Gazi Husrev-beg se na položaju namjesnika Bosanskog sandžaka nalazio, s kraćim prekidima, od 1521. godine do smrti 1541.

¹¹ Azra Gadžo-Kasumović, “O sidžilima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke XXI-XXII* (Sarajevo, 2003): 41-83. U ovome radu daje se opis ukupno 87 sidžila, koliko ih ima u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, s kratkim uputama u njihov sadržaj. Kako autorica rada navodi, većina tih sidžila bilježi slučajeve koji se odnose na Sarajevo.

¹² Fehim Dž. Spaho, “Vakufnama Šahdidar, supruge Gazi Husrev-bega”, *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, Monumenta Turcica, Tomus quintus, 1985): 47-60.

¹³ Tekst na arapskom jeziku pročitani je prema sidžilu broj 1 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. U zagradi navodim broj lista u spomenutom sidžilu i broj reda/redova na dotičnom listu iz kojih je tekst pročitani. Ovdje: list broj 38, red broj 17. Na isti način bit će označeni i dijelovi teksta ove vakufname koji slijede u članku.

vakufname, pa se ne može pouzdano govoriti o vremenu njenoga nastanka.¹⁴

Iz prepisa vakufname može se pročitati da je dobrotvorka, čije je darivanje bilo povod sastavljanju ovoga dokumenta, zaviještala iznos od 100.000 akči (wa ġamî'a mablagin mi'ati alfi dirhamin (39/10)). Odredila je da se od tog novca izgradi mesdžid u jednom dijelu Sarajeva (wa zâlîke ġamî' masġidin banathu wa shayyadathu wa a'lathu fî mahallati min mahallât dâri al-guzât Sarây (39/3-4)). Još je odredila da se iz zaviještane sume izdvoji 3.000 akči i da se uz mesdžid sagradi škola (wa sharatat an yubnâ bayt at-ta'llim bi qurbi al-masġidi al-mastûri fî dâhili haramihi bi salâsi âlâfi dirham min al-mablagi al-mazbûri (39/12-13)). Osim razmjerno visoke sume novca od 100.000 akči, dobrotvorka je zaviještala i jednu kuću u gradu Sarajevu (wa zâlîke ġamî' al-manzil al-kâyin fî baldati al-mazbûra al-mahrûsa fî mahallati al-ġamî'i al-marhûm Yahya pasha (41/6)). Za kuću je odredila da će to biti njen dom dok je ona živa, a nakon njene smrti da se proda za iznos od 15.000 akči (yubâ'u zâlîke al-manzil al-mawqûf al-mazbûr bi hamsata 'ashara alf dirham (41/10-11)).

Tako je vrijednost zadužbine na koju se odnosi ova vakufnama podudarna s vrijednošću zadužbine koju je prema defteru osnovala Šahdidar – iznosi 115.000 akči. Podudarni su i drugi podaci u vakufnami i defteru. U oba izvora stoji: da se imamu u mesdžidu daje dnevno četiri akče na ime plaće (wa li al-imâmi kulla yawmin arba'a darâhima (40/13)), da mujezin dnevno prima dvije akče (wa li al-mu'azzini kulla yawmin dirhamayni (40/14)), da se vjeroučitelju daje dnevna plaća u iznosu od tri akče (wa li al-mu'allimi kulla yawmin salâsata darâhim (40/14)).

Ovaj bi popis bio odveć dugačak ako bi se navelo sve u čemu se podudaraju dva izvora, vakufnama i defter. Uostalom, njihovu je podudarnost, kako je naprijed spomenuto, utvrdio Fehim Dž. Spaho.¹⁵ Na temelju toga, danas pouzdano možemo znati kako je u 16. stoljeću u Sarajevu organizirala svoj vakuf jedna žena, supruga državnog dostojanstvenika. Šahdidarin va-

Ovom prilikom izražavam zahvalnost profesoru Hamadinu el-Sayedu Abdelkadiru, lektoru za arapski jezik na Odsjeku za orijentalnu filologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu što je pregledao arapski tekst onih dijelova vakufname koje navodim u ovome članku.

¹⁴ Vrijeme iz kojega potječe vakufnama prepisana u sidžilu broj 1 ima bar naznačen odgovor u činjenici da se taj sudski protokol odnosi na godine 1551-1552. Vidjeti, Gadžo, "O sidžilima", 46. Prema tome, vakufnama je mogla nastati najkasnije u tim godinama.

¹⁵ Svakako je zanimljivo reći da je Spahi u poprilično teškom istraživanju da utvrdi kome pripada vakufnama bez imena ključni podatak pružio defter iz 1604. godine. Naime, u vrijeme kad je Spaho radio na prevodu vakufname, u arhivu Orijentalnog instituta u Sarajevu nalazila se fotokopija ovoga deftera pod brojem fo 203/8 koja je bila sačinjena iz originala Tapu ve Kadastro, Ankara, TD No 477. (Ovi se podaci navode prema: Spaho, "Vakufnama Šahdidar", 75). Prevod deftera iz 1604. godine na bosanski jezik urađen je prema toj fotokopiji.

kuf služio je vjerskom cilju (izgrađen je i održavan mesdžid), služio je prosvjetnom cilju (izgrađena je i održavana škola), ekonomski cilj ogleda se u tome što je osiguravao plaću za nekoliko službenika, a socijalni cilj u tom što se oko mesdžida razvilo naselje. Uspostavljanjem vakufa Šahdidar je dala svoj doprinos unaprjeđenju života u vrijeme kad se Sarajevo, ponajprije zahvaljujući bogatoj zadužbini njenoga muža Gazi Husrev-bega,¹⁶ iz ranije kasabe već razvilo u grad.

Da li je Šahdidar bila i jedina žena koja je do 1604. godine na prostoru onovremene Bosne ustanovila vakuf u okviru kojega je podigla građevine? U defteru ne nalazimo više sličnih vakufa. Ipak, u literaturi priređenoj na osnovu izvora navodi se da je u gradu Sarajevu u naselju Mejtaš žena po imenu Dudi-bula (ili Tuti-bula) podigla mesdžid, i to u godinama između 1528. i 1540.¹⁷ Taj mesdžid je doista zabilježen u jednom starijem defteru, onome iz 1565. godine.¹⁸ Na temelju tog zapisa pouzdano znamo da je do naznačene godine (1565.) u Sarajevu postojao vjerski objekt poznat po imenu Dudi-bule. O Dudi-bulinom mesdžidu svjedoče još neki izvori,¹⁹ ali, kako se odnose na kasnija stoljeća, ne nude nam podatke ni o tačnom vremenu kad je mesdžid izgrađen ni o dobrotvorki. Samo, Mujezinović smatra da se po tituli “bula” u dobrotvorkinom imenu može zaključiti da je bila vjeroučiteljica.²⁰

Mesdžid koji je izgradila Šahdidar održao se do 19. stoljeća.²¹ Dudi-bulin mesdžid, za koji literatura pokazuje da je još stariji od Šahdidarinog, održao se do početka 20. stoljeća.²²

Ženski vakufi priključeni velikim vakufima

Opstanak i funkcioniranje građevina koje su se podizale u okviru vakufa zavisili su od sredstava koja su bila na raspolaganju za njihovo održavanje. Koliko su veliki vakufi (müessesât-ı hayriye) imali značaja za

¹⁶ Vakuf koji je osnovao Gazi Husrev-beg zabilježen je u defteru iz 1604. godine na str. 492-495.

¹⁷ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine Knjiga I - Sarajevo*, (Sarajevo: Veselin Masleša 1974): 291.

¹⁸ Hatidža Čar-Drnda, “Vakufski objekti u bosanskom sandžaku”, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Vol. 52-53, (2004): 275.

¹⁹ Jedan izvor je *Ljetopis Mula Mustafe Bašeskije* iz druge polovine 18. stoljeća. U *Ljetopisu* je na listu 96a, u redu broj 6 zapisano da je umro Hasan-baša, imam Dudi-buline džamije. Drugi izvor je sidžil broj 40. Taj se sidžil odnosi na godine 1800-1801, a zapis o Dudi-bulinoj džamiji je na 143. listu, kako je to zabilježio Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 291.

²⁰ *Ibid.*, 291.

²¹ Porušen je 1879. godine. Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 333. Nisam naišla na podatke o školi koju je dala izgraditi dobrotvorka Šahdidar.

²² Godine 1927. pretvoren je u stambene prostorije. Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 291.

vjerski, prosvjetni, socijalni i ekonomski život sredine u kojoj su se osnivali, toliko su manji vakufi (asl-ı vakf) imali značaja za opstanak i unaprjeđenje funkcioniranja velikog vakufa na opće dobro. Sudeći prema defteru iz 1604. godine, žene onoga doba svoj su doprinos tom općem dobru davale osnivanjem manjih vakufa koje su priključivale već postojećim velikim vakufima.²³ Iz skromnih podataka u defteru teško je znati kako su dobrotvorke donosile odluku kojem će velikom vakufu priključiti svoj. U nekoliko slučajeva, ipak, o tome se može ponešto naslutiti.

Nefisa i Hanifa bile su kćeri hodže Kemala. Nefisa je zaviještala sumu od 2.500 akči, a Hanifa sumu od 3.000 akči. Vakufe koje su na taj način osnovale, priključile su vakufu hodže Kemala.²⁴ Iz ovih zapisa nije teško dokučiti da su Nefisa i Hanifa svoje vakufe priključile onome koji je osnovao njihov otac.²⁵

Prema zapisu u defteru, i vakuf koji je osnovao hodža Durak u Sarajevu dobio je potporu od dobrotvorovih kćeri. Hanifa, Emiršaha i Merdžana, za koje defter bilježi da su bile kćeri hodže Duraka,²⁶ zaviještale su tri dućana i osnovale vakuf koji su priključile očevom.²⁷

Još jedna žena za koju se može pretpostaviti da je svoj vakuf priključila očevom bila je Fatma. Uz njeno ime u defteru stoji da je kći Sinanova, da je zaviještala sumu od 3.600 akči i priključila je zadužbini Keke Sinana.²⁸ Jesu li imena samo slučajno podudarna ili je Fatma doista bila kćerka dobrotvora

²³ U defteru je za svaku zadužbinu upisano ime dobrotvora, visina sredstava koje je zavještao, namjena tih sredstava i popis rashoda kako ih je dobrotvor odredio. Ako je vakuf osnovan s namjerom da se pripoji nekom drugom, većem vakufu, to se u defter upisivalo kao dodatak većem vakufu. I kod manjih se vakufa upisivalo ime dobrotvora, iznos zavještanih sredstava te (većinom) njihova namjena. Svi vakufi kojima su se prema ovome defteru pripajali manji, u svome su sastavu imali mesdžid, a mnogi još i školu.

²⁴ Opširni popis I/2, 500-501.

²⁵ Hodža Kemal (prema defteru Havadže Kemal) zavještao je sredstva za izgradnju mesdžida u gradu Sarajevu. U izvorima se mesdžid prvi put spominje 1515. godine, a postojao je, kao džamija do jula 1940. godine. Prema opisu koji je sačinjen na osnovu izvora, bila je to jedna od najljepših građevina tog tipa u Sarajevu. Vidjeti: Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 183. O zadužbini hodže Kemala dosta je podataka u knjizi Šejha Sejfudina Kemure Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobe. (Sarajevo: Zemaljska štamparija 1910): 337-351. Danas ulica Čemaluša nosi ime po toj džamiji.

²⁶ Opširni popis I/2, 490.

²⁷ Hodža Durak (prema defteru Havadže Durak) osnovao je vakuf za izgradnju mesdžida u Sarajevu. Prema izvorima mesdžid je podignut prije 1528. godine. Vidjeti: Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 277. Danas je to Baščaršijska džamija.

²⁸ Opširni popis I/2, 490. U literaturi se navode različiti podaci o vremenu kada je podignut mesdžid Keke Sinana. Pouzdanim se čini onaj prema kojem je "čovjek poznat pod nadimkom Keke Sinan", kako je u defteru iz 1604. godine zapisano njegovo ime, osnovao zadužbinu i podigao mesdžid u Sarajevu 1515. godine. Vidjeti: Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 204.

po imenu Keke Sinan? Ako jeste, onda je jedna karakteristika povezuje sa sestrama Hanifom, Emiršahom i Merdžanom: vakufi ovih žena bili su jedini do 1604. godine priključeni zadužbinama njihovih očeva.²⁹

Žena po imenu Hanifa svoj je vakuf pripojila onome koji je osnovao njen muž. To se može dokučiti iz zapisa u defteru prema kojem je Hanifa bila supruga Hadži Ejnehanova, a vakuf kojemu je priključila svoj osnovao je Hadži Ejnehan.³⁰

Hatidža-hatun, kći Sinana vojvode jedna je druga žena koja je svoj vakuf priključila muževljevom. Njen muž, Husejin-beg podigao je džamiju i dvije škole u mjestu Čelebi Pazar (Rogatica), a Hatidža-hatun je razmjerno visokom sumom novca od 15.000 akči dala doprinos održavanju Husejin-begova vakufa. Ove podatke o vakufu Hatidže-hatun pruža nam vakufnama njenoga muža.³¹ U vrijeme kad je Husein-beg osnovao svoj vakuf, to su isto učinile njegova supruga Hatidža-hatun i njegova sestra Mihri-hatun. Obje su žene izdvojile i zaviještale po jedan dio svoga imetka, a onda su tako osnovane vakufe priključile Husein-begovom. Tako Husein-begova vakufnama predstavlja istovremeno i vakufname o osnivanju ova dva ženska vakufa. Da taj dokument nije sačuvan, ko zna da li bismo danas mogli znati da su Hatidža-hatun i Mihri-hatun bile u srodstvu s dobrotvorom Husejin-begom. Naime, iz vakufname možemo pročitati da je Mihri-hatun bila Husejin-begova sestra,³² pa je ona jedina dobrotvorka iz ranoga doba osmanske Bosne za koju se pouzdano moglo utvrditi da je dala potporu bratovljevoj zadužbini. To svakako ne znači da je ona bila jedina dobrotvorka koja je tako postupila, samo nam nepostajanje izvora, kao što su vakufname, uskraćuje mogućnost da razmotrimo i druge slične primjere.

O drugim dobrotvorkama, o kojima svjedočanstvo imamo jedino u defteru iz 1604. godine, ne mogu se izvoditi čak ni pretpostavke o njihovom srodstvu s osnivačima vakufa kojima su priključile svoje. Razlog tome je što su imena dobrotvorki u defter upisivana neujednačeno, nekada s imenom oca,

²⁹ Dobrotvorka po imenu Fatma spominje se u jednom dokumentu, zadužnici za novac, sljedećim riječima: Dužnik Halil, sin Mehmedov iz Keke Sinanove mahale uzeo je na zajam iz fonda Fatme hanume 3.600 akči 1565. godine na period od godinu dana. Jamac za ovaj zajam je Abdija, sin Mehmedov iz Keke Sinanovog naselja. Ovaj zajam učinjen je preko hodže Sinana, imama (Kemura, Sarajevske džamije, 138). Kako se u ovome dokumentu navode 1565. godina, naselje Keke Sinana i dobrotvorka Fatma, vjerovatno je riječ o zadužbini žene koja je zapisana u defteru iz 1604. godine.

³⁰ Opširni popis I/2, 487. Vakuf hadži Ejnehana imao je u svome sastavu mesdžid koji je sagrađen prije 1528. godine, a nalazio se u sarajevskom naselju Vratnik. Vidjeti: Čar-Drnda, "Vakufski objekti u bosanskom sandžaku", 267-294.

³¹ Vakufname XV i XVI vijek, 131-133.

³² Ibid., 133.

a nekada bez njega; uz imena nekih žena stoje imena njihovih muževa, dok za neke druge nema tog podatka. Tako je jedna dobrotvorka upisana samo kao Emina-hatun, pa se o njoj ne zna ništa osim da je svoj vakuf, osnovan sumom od 3.000 akči, priključila mesdžidu Pašajigita u sarajevskom naselju Dulger Ibrahim.³³ Ime jedne druge žene, koja je istu toliku sumu novca darovala također mesdžidu Pašajigita, zauvijek će (vjerovatno) ostati nepoznato; ona čak nije upisana pod svojim imenom nego samo kao supruga halvadžije.³⁴ Ostatak će nepoznato i ime žene koja je upisana kao supruga nekog Iskendera krojača. Ona je svojih 3.000 akči zaviještala za zadužbinu Mevlana Arapa i bila je jedna od dvije žene koje su do 1604. godine darovale novac toj zadužbini.³⁵ O drugoj defter bilježi da se zvala Selima-hatun.³⁶ I Kadrija-hatun je žena iz 16. stoljeća o kojoj još samo znamo da je bila dobrotvorka.³⁷ To što uz imena nekih žena nije zapisano drugo ime s kojim bi se one mogle dovesti u vezu može biti pokazatelj njihovoga skromnog društvenog statusa.

Ženski vakufi u sastavu vakufa s različitim prihodima

U defteru se ne mogu naći podaci koji bi nam dali uvid šta je drugo, osim rodbinske povezanosti, moglo utjecati na odluku dobrotvorki kojem će vakufu priključiti svoj. Žene su svoje vakufe priključivale i bogatijim i siromašnijim vakufima. Tako su netom spomenute Emina-hatun i halvadžijina supruga, uz još četiri dobrotvora muškarca potpomogle održavanje vakufa koji je imao vrlo skromne prihode.

Još je skromnije prihode imao vakuf Jakub-paše. To stanje bilo je posljedica požara u kojem su oštećeni objekti od kojih se Jakub-pašin vakuf izdržavao.³⁸ Sigurno je da su nakon požara održavanje tog mesdžida potpomogla četiri vakufa koliko ih je priključeno Jakub-pašinom do 1604. godine. Među osnivačima tih manjih vakufa bila je i žena po imenu Seldžuka, supruga hadži Kemalova koja je zaviještala 3.600 akči i prihode od dva dućana.³⁹ Kad se

³³ Opširni popis I/2, 496.

³⁴ Ibid

³⁵ Džamija izgrađena iz vakufa Mevlana Arapa nalazi se u ulici Karpuzova. Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 268.

³⁶ . Opširni popis I/2, 487-488.

³⁷ Ibid., 499.

³⁸ Ibid., 484. Jakub-paša je vakuf osnovao u vrijeme kad je bio namjesnik u Bosni. Na tu je dužnost imenovan 1490. godine, a naredne 1491. izgradio je mesdžid koji je tako bio jedan od najstarijih u Sarajevu. Jakub-paša se istakao kao vojskovođa, pa se spominje kao važna ličnost u Osmanskoj državi. Rodom je bio iz Bosne. Kratko vrijeme nalazio se na položaju velikog vezira. O ovome vakufu vidjeti: Kemura, *Sarajevske džamije*, 118 i Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 89.

³⁹ Opširni popis I/2, 484. I pored tako teškoga usuda koji je zadesio Jakub-pašin mesdžid još

uporedi s vakufom Nesuha-vojvode koji je osnovan sredstvima od 10.000 akči i također priključen zadužbini Jakub-paše, Seldžukin je vakuf bio dvostruko manji, samo, titula “vojvoda”, koja je zapisana uz ime dobrotvora Nesuha, ukazuje na njegov visok društveni status. S druge strane, sredstva u Seldžukinom vakufu bila su približno dvostruko veća od onih koja su Jakub-pašinoj zadužbini darovala dva muškarca. Jedan od njih osnovao je vakuf sa sumom od 1.500, a drugi sa sumom od 1.000 akči.

Selima-hatun i supruga krojača Iskendera su, uz još dva muškarca dobrotvora, pomogle održavanje vakufa u Jahja-pašinom naselju u Sarajevu koji je u vrijeme popisa 1604. godine imao razmjerno skromne prihode. Fatma, kći Sinanova i Hanifa, supruga hadži Ejnehanova također su potpomogle održavanje dvije zadužbine s nižim prihodima za koje se može pretpostaviti, kako je naprijed kazano, da su bile zadužbine članova njihovih porodica. Da je zadužbina Keke Sinana, kojoj je Fatma priključila svoju, doista imala niske prihode, pokazuje i zapis u defteru prema kojem je dobrotvor Keke Sinan uvjetovao da se plaće imamu i upravitelju zadužbine (muteveliji) razmjerno umanje ukoliko prihodi od vakufa ne doteknu da podmire iznose koje je on bio u prilici odrediti.

Neke su druge žene svoje vakufe priključile onim bogatijim. Tako je postupila Đulnasa, supruga Hasana Čelebije priključivši svoj vakuf Ajas-pašinom,⁴⁰ jednom od najbogatijih i najstarijih u Bosni.⁴¹ Đulnasin vakuf bio je jedan od pet vakufa koliko ih je do 1604. godine priključeno Ajas-pašinom. Aiša-hatun, kći Ali-vojvode svoj je vakuf priključila zadužbini hadži Muslihudina, jednoj od bogatijih u Sarajevu u 16. stoljeću. Nije poznato da li je Aiša bila u kakvom srodstvu s hadži Muslihudinom, ako je od 1526. godine, kad je izgrađen hadži Muslihudinov mesdžid, pa do popisa 1604. bila jedini dobrotvor koji je svoj vakuf priključio tome. Isto je stanje hadži Muslihudinove zadužbine zabilježeno i u defteru iz 1565. godine, što pokazuje da je Aiša još tada bila dobrotvorka.

U vremenu o kojem svjedoči defter iz 1604. godine najveći broj priključenih vakufa imao je onaj koji je osnovao hadži Idriz u Sarajevu: ovome je vakufu bilo pripojeno 12 manjih. Od toga su četiri vakufa osnovale žene. Bile su to Hanifa-hatun, Šehsuvar-hatun, Emina-hatun i Đulizar-hatun⁴² Ovi podaci još uvijek ne odražavaju stvarni omjer žena i muškaraca koji su svoje

u 16. stoljeću, građevina se održala do 20. stoljeća, porušena je 1936. godine. Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 89.

⁴⁰ Opširni popis I/2, 483.

⁴¹ Ajas-paša je u dva navrata obnašao funkciju namjesnika Bosne, a pred kraj namjesnikovanja, 1477. godine osnovao je vakuf u Sarajevu. Iz zapisa u defteru vidi se da je u okviru svoga vakufa Ajas-paša podigao mesdžid, manju školu i most. Opširni popis I/2, 483.

⁴² Opširni popis I/2, 498.

vakufe pripojili hadži Idrizovom. Od 12 zadužbina pripojenih toj, četiri su zaviještanje iste osobe – Jusufa sina Abdullahova koji je četiri puta zaviještao različite sume novca za zadužbinu hadži Idriza.⁴³ Tako je ukupno devet osoba svoj imetak zaviještalalo kao dodatna sredstva hadži Idrizovoj zadužbini. Od toga je pet muškaraca, a četiri su žene. Prema stanju zapisanom u starijem defteru, onome iz 1565. godine, hadži Idrizova zadužbina je u to vrijeme imala priključen samo jedan vakuf. Bio je to onaj koji je ustanovila Hanifa-hatun. Po tome se vidi da je prvi vakuf priključen hadži Idrizovom bio ženski. Ostalih 11 priključeni su u vremenu između dva popisa, od 1565. do 1604. godine.⁴⁴

U pogledu omjera učestvovanja ženskih vakufa u održavanju neke velike zadužbine spomena je vrijedna, pored hadži Idrizove, i zadužbina hodže Kemala. Ova je prema defteru iz 1604. godine imala sedam priključenih vakufa. Od toga su tri pripadala ženama. Osim Nefise i Hanife, kćeri hodže Kemala, tom je vakufu svoj priključila i Hanifa, kći Alije Čelebije.

Šta su žene zavještavale

Prema zapisima u defteru žene onoga doba zavještavale su novac i u manjoj mjeri nekretnine. Sume koje su žene izdvajale iz svoje imovine namjenjujući ih za vakuf približno su iste vrijednosti; većina njih je, čitamo iz deftera, zaviještala iznos od 3.000 akči. Kad se uporede priključeni vakufi (asl-i vakf) koje su osnivale žene s onima koje su osnivali muškarci, vidi se da je većina novčanih vakufa raspolagala sumama sličnoga iznosa – oko 3.000 akči. Najveći broj priključenih vakufa, kako ženskih tako i muških, osnovan je darivanjem novca u gotovini. Ipak, veći je broj muškaraca nego žena koji su zaviještali prihode od dućana ili zemljišta. Od žena su tu vrstu prihoda darovale sestre Hanifa, Emiršaha i Merdžana te Seldžuka koja je osim prihoda od dva dućana darovala još i novac.

Ne može se određeno govoriti o tome kako su žene stjecale imovinu kojom su raspolagale, ali je to svakako mogla biti naslijeđena imovina. Ova tvrdnja nalazi uporište u primjeru vakufa sestara Hanife, Emiršaha i Merdžane. U defteru je zapisano da su se njihovi dućani, darovani za vakuf, nalazili u blizini Firuz-begova hamama u Sarajevu, a u blizini iste građevine nalazilo se

⁴³ Ibid.

⁴⁴ Prema defteru, hadži Idrizova zadužbina sastojala se iz mesdžida i mekteba (Opširni popis I/2, 497). Bit će da je mesdžid podignut oko 1540. godine, budući da se tada u izvorima prvi put spominje sarajevsko naselje pod tim imenom, i postojao je do 1938. godine (Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 331-332). Hadži Idriz je bio bogati trgovac i sagradio je još jednu džamiju i karavan-saraj u Kiseljaku (Kemura, *Sarajevske džamije*, 264-265; Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 331).

i 29 dućana, koje je hodža Durak, njihov otac, zaviještao prilikom osnivanja svoje zadužbine, pa se gotovo može ustvrditi da su spomenuti dućani bili dio porodične imovine.

Ne možemo znati je li Hatidža-hatun od svoje porodice naslijedila imovinu kojom je osnovala vakuf,⁴⁵ ali je sigurno da je njen otac Sinan-vojvoda imao visok društveni status. I on je bio dobrotvor; sagradio je mesdžid u mjestu Čelebi Pazar (Rogatica). Hatidžin brat Oruč-aga također je bio dobrotvor.⁴⁶ U vrijeme kad je Hatidža osnovala vakuf, njeni roditelji Sinan-vojvoda i Fatima-hatun nisu bili živi,⁴⁷ pa je moguće da je ona tada bila posjednik onoga dijela roditeljskog imetka koji joj je po zakonu pripadao.

Među ženskim vakufima ustanovljenim do kraja 16. stoljeća po visini sredstava pažnju privlači onaj koji je osnovala Šemsa-kaduna. Ta je žena bila supruga Sinan-bega Boljanića, koji je u drugoj polovini 16. stoljeća u više navrata bio na položaju upravitelja (sandžakbega) Hercegovine. Šemsa-kaduna je bila i sestra velikog vezira Mehmed-paše Sokolovića.⁴⁸ Zaviještala je sumu od 80.000 akči i odredila je da se novac stavi u promet kako to zakon nalaže, da se od dobiti daje plaća upravitelju i knjigovođi vakufa, a ostatak novca da se čuva i da se po potrebi na nekom mjestu izgradi mesdžid ili drugi dobrotvorni objekt.⁴⁹ Nije nam poznato da li je nekada negdje sagrađen objekt iz Šemsa-kaduninog vakufa. Njeno turbe postojalo je u Čajniču uz turbe njenoga muža i uz džamiju koju je sagradio njen muž.⁵⁰

Najbogatija ženska zadužbina ustanovljena do kraja 16. stoljeća je Šahdidarina. Suma od 115.000 akči, od čega je 100.000 poklonjeno u novcu, jedna je od najviših uopće zapisanih u defteru iz 1604. godine. Za Šahdidar je sigurno da je vakuf osnovala nakon smrti svoga muža Gazi Husrev-

⁴⁵ Vakufname XV i XVI vijek, 130.

⁴⁶ Ibid., 133.

⁴⁷ Ibid., 133.

⁴⁸ I u vakufnami koja nam pruža podatke o Šemse-kaduninom vakufu spominje se da je ova dobrotvorka sestra Mehmed-paše, velikog vezira koji je službovao kod trojice velikih careva, sultana Sulejmana, sultana Selima i sultana Murata. Vakufname XV i XVI vijek, 211.

⁴⁹ Ove podatke o Šemsa-kaduninom vakufu sadrži vakufnama. Šemsa-kaduna je svoj vakuf osnovala u isto vrijeme kad i njen muž Sinan-beg, pa su vakufi supružnika sadržani u istoj vakufnami datiranoj u 1582. godinu. Prevod ove dosta duge vakufname s osmanskog turskog na bosanski jezik sačinio je Salih Trako: "Vakufnama Sinan-bega, sina Bajram-age", Vakufname XV i XVI vijek, 193-215.

⁵⁰ Sandžakbeg Sinan-beg bio je jedan od najvećih dobrotvora u Bosni. Ustanovio je veliku zadužbinu u okviru koje je izgrađeno više mesdžida, škola i dobrotvornih objekata po cijeloj teritoriji današnje Bosne i Hercegovine, a najznačajniji su oni izgrađeni u Čajniču. O Sinan-begovim objektima u Čajniču vidjeti: Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, knjiga II – Istočna i centralna Bosna (Sarajevo: Veselin Masleša 1977): 66-74.

bega. To znamo po riječima al-marḥūm al-marqūm koje stoje ispred imena Gazi Husrev-bega kad se on spominje u Šahdidarinoj vakufnami.⁵¹ Kako je Gazi Husrev-beg poginuo 1541. godine, Šahdidar je svoju zadužbinu, očigledno, ustanovila poslije te godine.⁵² U obliku u kojem je zapisana u sudskom protokolu Šahdidarina vakufnama završava riječima: Šahdidar je izjavila da se njen vakuf nakon njene smrti prenosi na Neslišah-sultan ako Neslišah to bude zahtijevala, budući da je dobrotvorka Neslišahina robinja, njeno vlasništvo i njeno pravo.⁵³ Na osnovu toga je prevodilac Šahdidarine vakufname na naš jezik zaključio da je Husrev-beg bio oženjen oslobođenom robinjom svoje sestre.⁵⁴ Ako je to doista tako, onda je vjerovatno da je Šahdidar imetak naslijedila od muža. U svakom slučaju, u vrijeme kad je osnivala svoju zadužbinu, Šahdidar je raspolagala nekretninama i visokom sumom novca.

Kad se uporede sume zaviještanoga novca, za nekoliko dobrotvorki spomenutih u ovome pregledu može se ustvrditi da su bile imućne. No, pažnje je vrijedno da su svoj imetak u dobrotvorne svrhe zavještavale i žene s mnogo manje imetka od jedne Šahdidar, Šemsa-kadune i Hatidže-hatun.

Odredbe o vakufu

O tome da li su se žene lično obraćale sudu kad su željele osnovati vakuf ili su to činile preko zastupnika, možemo ponešto saznati samo iz vakufnama. Defter ne nudi podatke o tome. U Šahdidarinoj vakufnami nema spomena o njenom opunomoćeniku na sudu, što nam dopušta pretpostavku da je ta žena neposredno učestvovala u sastavljanju pravnog dokumenta. Hatidža-hatun je opunomoćila svoga muža Husein-bega da pred sudom ustanovi njen vakuf, te je u vakufnami zapisano da je sud najprije provjerio vjerodostojnost punomoći, a onda pristupio sačinjavanju vakufname.⁵⁵ Iako je Husein-begovom vakufnamom obuhvaćen i vakuf njegove sestre Mihri-hatun, u vakufnami nema zapisa o tome da li je Mihri-hatun opunomoćila brata ili nekoga drugoga da je zastupa, ili je pak sudu pristupila lično. Takvog zapisa nema ni o Šemsi-kaduni čija je vakufnama, kao u slučaju Hatidže-hatun, sadržana u vakufnami njenoga muža.

⁵¹ Sidžil broj 1, list 40, red 20.

⁵² Ne zna se tačna godina kad je Šahdidarin mesdžid izgrađen. Mujezinović je naveo kako se smatra da je to bilo nakon 1540., a prije 1556. godine (Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 333). Na osnovu gore iznesenoga vidi se da je Šahdidarin vakuf mogao biti osnovan najranije 1541. godine, pa je mesdžid mogao biti sagrađen poslije te godine.

⁵³ Vakufname XV i XVI vijek, 80.

⁵⁴ *Ibid.*, fusnota 23.

⁵⁵ Vakufname XV i XVI vijek, 131.

Bilo da je svoju zadužbinu pred sudom osnivala lično ili preko opunomoćenika, dobrotvorka je, u skladu s pravnom procedurom, izjavljivala koji dio svoga imetka daruje, s kojom namjerom osniva vakuf, kome će se davati plaća iz prihoda ostvarenih od imovine koju je zaviještala, određivala je koje će zaduženje primalac plaće obavljati, određivala je osobu koja će biti upravitelj (mutevelija) i osobu koja će biti nadzornik poslovanja vakufa (nazir). U velikim vakufima, kakav je bio onaj koji je osnovala Šahdidar, dobrotvorka je donosila odredbe i o visini plaća za imama i za mujezina u mesdžidu koji je podizala, o visini plaće za učitelja u školi, o visini plaće za učiteljeva pomoćnika ako je određivala i takvu službu, o visini plaće za službenika koji je vodio knjigovodstvene poslove, o visini izdataka za održavanje građevine kao što su osvjetljenje, čišćenje, osiguravanje prostirke i slično. Sve su se te odredbe upisivale u vakufnamu. Tako vakufnama, kao zvanični dokument, ima određenu formu s obzirom na redoslijed sadržaja. Svaka je pak vakufnama izraz slobodne volje dotičnog dobrotvora.

Kako je sačuvan mali broj vakufnama iz 16. stoljeća, nama ostaje da iz njih i iz deftera pokušamo razumjeti kako su dobrotvorke uvjetovale korištenje dobiti od svoga zaviještanja. Iz kratkih podataka u defteru možemo pročitati kako su žene najčešće određivale da se prihodi od njihovoga vakufa koriste za plaću službenicima u zadužbini kojoj pripajaju svoju. Za tu je plaću vjerski službenik, imam ili mujezin, imao obavezu da u određeno vrijeme uči suru iz Kur'ana, kraću ili dužu, kako to dobrotvorka odredi. Kad se pregleda popis vakufa u defteru iz 1604. godine, vidi se da su najčešće prihodi priključenog vakufa određeni na gornji način – kao plaća vjerskim službenicima uz obavezu učenja Kur'ana. U tom se smislu može reći da su dobrotvorke postupale onako kako je bilo uobičajeno. Nije teško zaključiti zašto su se prihodi od vakufa namjenjivali za plaću vjerskim službenicima: osiguravanje plaće održavalo je rad mesdžida kao centralne institucije velikog vakufa. Za imama se određivao nešto veći iznos nego za mujezina. Šehsuvarhatun je u tom pogledu postavili drugačiji uvjet od drugih dobrotvora, bar koliko se može vidjeti iz deftera: ona je odredila da se imamu i mujezinu dodjeljuje plaća u jednakom iznosu.⁵⁶

Dodjela prihoda službenicima vakufa ipak nije bila pravilo. Dobrotvori su mogli odrediti da zaduženje za plaću, koja će se dodjeljivati iz sredstava njihovoga vakufa, obavlja neka druga osoba koju imenuju. Tako je učinila Seldžuka. Ona je uvjetovala da se plaća iz njenoga vakufa daje nekom Mevlana Hussamu, a on je za plaću trebao učiti jednu suru iz Kur'ana.⁵⁷ I halvadžijina supruga je odredila nekoga Mahmuda, sina Mustafina da mu

⁵⁶ Opširni popis I/2, 498.

⁵⁷ Ibid., 484.

se daje plaća iz njenoga vakufa, a da on bude obavezan također učiti suru iz Kur'ana.⁵⁸ Ko su bili Mevlana Hussam i Mahmud, sin Mustafin? Zašto su dobrotvorke njima namijenile plaću? Na ova pitanja odgovor ne možemo naći u defteru. Jedino što možemo zaključiti jest da oni nisu bili službenici vakufa budući da su obje dobrotvorke odredile da se nakon smrti osoba kojima su namijenile plaću ta sredstva dodjeljuju službenicima u vakufu. I dobrotvorka Sejda je plaću iz svoga vakufa, koji je osnovala 1566. godine, namijenila konkretnoj osobi – Abdiji Halifi, imamu u Ali-pašinoj džamiji u Sarajevu. Nakon njegove smrti, uvjetovala je dobrotvorka, plaća se imala dodjeljivati imamu u Skender-pašinoj džamiji koja se nalazila u naselju u kojem je dobrotvorka Sejda stanovala.⁵⁹ Sudeći po ovim odredbama, Sejdin vakuf je zapravo priključen Skender-pašinoj džamiji, s tim što je zaduženje i plaću dobrotvorka prenijela na određenog čovjeka dok je on živ.

Kako se plaća iz vakufa dodjeljivala za zaduženje koje se ispunjavalo u skladu s uvjetom dobrotvora, sâmo zaduženje imalo je vjersku svrhu: učenje Božije Knjige. To je pretpostavljalo da imenovana osoba ima vjersko obrazovanje kako bi mogla ispunjavati uvjetovanu obavezu i da bude osoba visokih moralnih vrijednosti. Stoga je kroz plaću, koja u mnogim manjim vakufima čak nije prelazila jednu akću dnevno, vakuf održavao svoju ulogu u vjersko-prosvjetnom i moralnom životu zajednice.

Ta se uloga vakufa još bolje može sagledati onda kad je dobrotvor određivao da se pravo na plaću i preuzimanje uvjetovane obaveze prenese s roditelja na potomke. Tako je odredila Hanifa, kći hodže Kemala. Ona je plaću iz svoga vakufa namijenila šejhu Junus-efendiji uz uvjet da uči Kur'an. Nakon smrti Junus-efendije tu su plaću i obavezu imala naslijediti njegova djeca, pa onda njegove djece djeca.⁶⁰ Da bi potomci mogli naslijediti očevu plaću, morali su imati i vjersko obrazovanje da izvršavaju uvjet koji je dobrotvorka odredila, a to se obrazovanje stjecalo u školi (mekteb ili sibyan mektebi).⁶¹

Da su žene kroz vakuf davale izravnu potporu obrazovanju pokazuju primjeri Šahdidar i Mihri-hatun. Za Šahdidarinu je zadužbinu naprijed rečeno

⁵⁸ Ibid., 496.

⁵⁹ Dokument o Sejdinom vakufu prepisan je u sidžilu broj 2 u Gazi Husrev-begovoj biblioteci i objavljen je kao faksimil i prevod na bosanski jezik u: S. Kemura, Sarajevske džamije, 220.

⁶⁰ Opširni popis I/2, 501.

⁶¹ Na drugom je mjestu u defteru zapisano da je šejh Junus-efendija imam u mesdžidu hodže Kemala (Vidjeti: Opširni popis I/2, 500) kojemu je Hanifa priključila svoj vakuf. Ovdje ipak ne možemo ne primijetiti da dobrotvorka nije plaću namijenila imamu, nego konkretnom čovjeku koji je, istina, obavljao tu dužnost. I to što je uvjetovala da se plaća i obaveza prenesu na djecu tog čovjeka, ne spominjući eventualnu njihovu službu, pokazuje da je njena namjena usmjerena prema konkretnom čovjeku.

da je imala prosvjetnu dimenziju kroz školu koju je dobrotvorka podigla. I vakuf Mihri-hatun je imao obrazovno-prosvjetnu svrhu u tom smislu što je dobrotvorka dobit ostvarenu od novca koji je zaviještala namijenila kao plaću učitelju u jednoj od dvije škole koje je osnovao njen brat. Osnivač škole Husein-beg je za učitelja u školi u selu Vrhbarje odredio plaću od dvije akče dnevno, a učitelj je primao još jednu akču više iz vakufa Mihri-hatun.

Žene u vakufskim službama

Za upravitelja ili nadzornika poslovanja vakufa mogla se odrediti svaka osoba koju je dobrotvor smatrao časnom i sposobnom za tu dužnost. Posebno je dužnost upravitelja nosila odgovornost jer su za upravitelja predstavljale apsolutnu naredbu odredbe koje je postavljao dobrotvor.⁶² Defter pruža malo podataka o tome kome su dobrotvorke povjeravale te dužnosti. Vidimo da je Đulizar-hatun službu upravitelja nad svojim vakufom odredila za glavnog službenika u mesdžidu, no nije ostalo zabilježeno koliku mu je plaću za to namijenila. Nije poznato ni koliku su plaću upravitelju svoga vakufa odredile sestre Aiša i Fatima kad su tu dužnost povjerile svome ocu Mahmudu 1564. godine.⁶³

Dobrotvorke Hatidžu-hatun i Mihri-hatun su dužnost upravitelja u svojim vakufima povjerile jedna mužu, a druga bratu. Osnovavši svaka svoj vakuf u isto vrijeme kad je to učinio Husein-beg, Hatidžin muž i Mihrijin brat, obje su dobrotvorke iskazale uvjet da njihovim vakufom treba upravljati ista osoba koja upravlja Husein-begovim.⁶⁴ Niže u vakufnami čitamo da je Husein-beg sam obavljao dužnost upravitelja svoje zadužbine. Kako je odredio da nakon njegove smrti ta dužnost pređe na njegovo najčestitije dijete, pa onda na dijete njegovoga djeteta, saznajemo da je ista osoba iz kruga porodice kroz naredne generacije upravljala i s dva priključena ženska vakufa.

Iz nekih izvora vidimo da su nekada žene upravljale vakufom. Jedan takav podatak pruža nam defter iz 1604. godine, gdje je ostalo zapisano da su sestre Hanifa, Emiršaha i Merdžana, osnovavši zajednički vakuf, odredile da upravitelj bude Emiršaha.⁶⁵ Ovaj kratki zapis u defteru pokazuje da je žena po osnivanju vakufa mogla nastaviti brinuti o poslovanju te institucije. U vezi s ovim podatkom pažnju privlači da je ovaj ženski vakuf bio priključen zadužbini oca ovih dobrotvorki, ali da vođenje njegova

⁶² Balagija, Uloga vakuf a, 12.

⁶³ Kemura, Sarajevske džamije, 199.

⁶⁴ Vakufname XV i XVI vijek, 132 i 133.

⁶⁵ Opširni popis I/2, 490.

poslovanja nije preneseno na upravitelja očeve zadužbine (ili, naprimjer, na upravitelja zadužbine njihovoga brata Mehmeda Čelebije koji je također bio dobrotvor⁶⁶). Emiršaha je, kako izgleda, upravljala onom imovinom koju su zaviještale ona i njene sestre.

Jedna druga žena po imenu Hafa upravljala je vakufom koji je osnovao njen otac Musa Čelebi. Ovo saznajemo iz sudske isprave (hudžet) datirane u 1563. godinu.⁶⁷ Prema toj ispravi Hafini sestra i brat, Fatima i Mehmed, smatrali su da i njima pripadaju prava na upravljanje očevom zadužbinom, te su se tim povodom obratili sudu. Nakon provedene sudske istrage utvrđeno je da Hafa doista jest imenovana upraviteljkom očeva vakufa, da je sedam godina s pravom obavljala tu dužnost, te je odlukom suda na toj dužnosti i zadržana. O ovoj porodici iz 16. stoljeća ne znamo ništa više osim podataka zapisanih u hudžetu, pa će ostati nepoznato zašto je otac dužnost upravitelja povjerio jednoj od svojih kćerki kad je imao i sina, budući je općenito običaj bio da nasljednice preuzimaju upravljanje porodičnim vakufom onda kad nije bilo muškog potomka. Da je taj običaj vladao i u osmanskoj Bosni, pokazuju primjeri nekih drugih vakufa. Jednu potvrdu nalazimo u defteru, gdje je zapisano kako je dobrotvor hadži Mehmed podigao mesdžid i manju školu u Sarajevu i sve službe u zadužbini povjerio svojim sinovima, i njihovim sinovima koji budu najbolji. A ako izumru njegovi muški potomci, uvjetovao je dobrotvor, te će se službe povjeriti njegovim ženskim potomcima.⁶⁸

Nadzornik poslovanja vakufa imao je manje obaveze i manji obim posla od upravitelja, pa se shodno tome nadzorniku dodjeljivala nešto niža plaća. Za nadzornika manjeg vakufa mogla je biti određena osoba koja tu službu vrši u većem vakufu. Naimenovanjem nadzornika trebalo je odrediti i njegovu plaću, a to je značilo i veće troškove, što je moglo biti opterećenje za vakuf s manjim sredstvima. Možda je to razlog što je Đulizarhatun povjerila dužnost nadzornika svim ljudima koji dolaze redovno obavljati namaz u mesdžidu kojem je ona priključila svoj vakuf osnovan skromnom sumom od 1.300 akči.⁶⁹ S druge strane, sigurno je da nije morao misliti na visinu troškova osnivač jedne bogate zadužbine, Sinan-beg, ali taj je dobrotvor, ostavljajući dužnost nadzornika vakufa svojim sinovima, unucima, oslobođenim robovima i rodbini, i to s koljena na koljeno, izrekao uvjet da taj posao obavljaju dobrovoljno i besplatno. Kad znamo da je u Sinan-begovoj vakufnami sadržana i ona o vakufu njegove supruge Šemse-kadune i da je Šemsa-kaduna prihvatila za upravitelja osobu koja upravlja

⁶⁶ Opširni popis I/2, 490. Također i: Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 277.

⁶⁷ Muhamed A. Mujić, "Hudžet vakufa Musa-čelebija", *Vakufname iz Bosne i Hercegovine (XV i XVI vijek)* (Sarajevo: Orijentalni institut u Sarajevu, 1985): 141-143.

⁶⁸ Opširni popis I/2, 497.

⁶⁹ Opširni popis I/2, 498.

zadužbinom njenoga muža, sigurno je da se Sinan-begov uvjet o nadzorniku odnosio i na vakuf Šemse-kadune.

Osnivajući svoju bogatu zadužbinu, Šahdidar je predvidjela službu nadzornika i plaću za tu službu u iznosu od jedne akče. Iz njene vakufname čitamo da je Šahdidar dužnost nadzornika preuzela na sebe. Taj dio teksta glasi: wa sharatat an-nazârata li nafsihâ an-nafisati mâ dâmat fî hayâtihâ (40/20). Dobrotvorka je iskazala uvjet da nakon njene smrti tu obavezu preuzme nadzornik vakufa njenoga muža Gazi Husrev-bega, kao što je odredila da i službu upravitelja, nakon smrti Sinanudina Jusufavojvode, kojega je ona imenovala za svoj vakuf, preuzme upravitelj Gazi Husrev-begova vakufa.⁷⁰ Kad u vakufnami pročitamo Šahdidarin uvjet da upravitelj, kad daje na zajam novac iz njenoga vakufa, to ima činiti uz znanje nadzornika, nameće se misao da je ona kao nadzornica aktivno učestvovala u poslovanju svoje zadužbine. Primjer Šahdidar nije jedini koji pokazuje da su žene preuzimale dužnost nadzornika vakufa. Potvrdu nalazimo u tekstu sljedećeg sadržaja: Murad terzija (krojač) zaviještao je za vakuf 3.600. akči. Dobrotvor je imenovao upravitelja svoje zadužbine, a sud je za nadzornika upravitelju imenovao Aišu, kćer umrlog Murada terzije s uvjetom “da pomenuti upravitelj bez znanja njena ne smije ni od koga novaca primiti niti ih ikome izdavati. Zapisano 1565. godine”.⁷¹

Osvrt na kasnija stoljeća

Prema popisu 1.092 vakufname koje se odnose na prostor Bosne i Hercegovine⁷² nijedna se sačuvana ne odnosi na vakufe žena o kojima svjedoči defter iz 1604. godine.⁷³ S druge strane, popis vakufnama pokazuje kako su u svim stoljećima osmanske Bosne žene osnivale vakufe; u popisu ih je zabilježeno 249, što znači da se od ukupnog broja vakufnama sačuvanih u Gazi Husrev-begovoj biblioteci oko 23 % odnosi na ženske vakufe.

⁷⁰ Sidžil broj 1, list 40, red 18-21.

⁷¹ Kemura, Sarajevske džamije, 263-264. Kako navodi Kemura, ovo je tekst jedne sudske isprave (hudžeta) zapisane u sudskom protokolu broj 2.

⁷² Zejnil Fajić, “Popis vakufnamâ iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu”, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Vol. V-VI (1978): 245-302. Vakufname su sačuvane tako što su u vremenu od 1884. do 1945. godine prepisivane u tri zasebne knjige koje se danas čuvaju u spomenutoj biblioteci i vode se pod zajedničkim nazivom sidžil vakufnamâ.

⁷³ Kako se i može očekivati, najveći broj ovdje prepisanih vakufnama pripada novijem vremenu, 19. i 20. stoljeću. Sačuvane su samo tri vakufname iz 15. stoljeća, po 26 vakufnama iz 16. i 17. stoljeća, te 87 vakufnama iz 18. stoljeća.

Stoga ću ovaj pregled o ženskim vakufima u ranom periodu osmanske Bosne zaključiti kroz primjer dva ženska vakufa iz kasnijih stoljeća. Jedan je osnovala Aiša iz Mostara⁷⁴, a druga Fatima Ašida iz Sarajeva⁷⁵.

Sudeći po ove dvije vakufname, žene su i u kasnijim stoljećima osmanske Bosne darivale novac i nekretnine, kao što je to bilo u ranim stoljećima. Tako je Aiša osnovala vakuf 1646. godine u gradu Mostaru zaviještanjem 7.000 akči, dva dućana i bašče, a Fatima Ašida, kći Imaretlića Vejsel-age svoj je vakuf uspostavila dva stoljeća kasnije, 1875. godine zaviještanjem dva dućana, jedne prostorije (ode) i zemljišta (arse).

Za nekoliko žena spomenutih u ovome pregledu moglo se čvrsto pretpostaviti da su imovinu stekle nasljedstvom, a Aiša je u svojoj vakufnami izravno naznačila da zaviještava imetak koji je naslijedila od oca.

Kako su žene svoje vakufe priključivale već postojećim većim, određivale su, kako je to bilo uobičajeno, da se prihodi ostvareni iz sredstava njihovoga vakufa dodjeljuju kao plaća službenicima te institucije. Na taj su način doprinosile vjerskom, ekonomskom i prosvjetno-obrazovnom životu zajednice. Doprinos žena obrazovanju očigledan je onda kad su podizale školu (kao Šahdidar) i kad su plaću namjenjivale učitelju u vakufu kojemu priključuju svoj (kao Mihri-hatun). I u kasnijim su stoljećima dobrotvorke davale doprinos obrazovanju. Aiša iz Mostara odredila je da se jedan dio sredstava iz njenoga vakufa upotrijebi za održavanje siromašnih đaka u Karadžobegovoj medresi i još je izrazila želju da se za zimske dane kupe ćebeta kojima će se đaci te škole pokrivati i ogrjev koji će đake zagrijavati.⁷⁶

I Fatima Ašida je jedan dio sredstava iz svoga vakufa namijenila u obrazovne svrhe, i to za obrazovanje žena. Odredba ove dobrotvorke bila je da se iz prihoda njenoga vakufa nagradi, koliko je to uobičajeno, vjerski službenik koji će svake godine u toku tri odabrana mjeseca (redžep, šaban, ramazan) jednom sedmično držati predavanja za žene u džamiji Jahja-paša u Sarajevu (ve be-her sene receb ve şa'bân ve ramazân aylarında haftada birer def'a Yahya Paşa câmi'-i şerifde nisâ' tâ'ifesine va'z u nasihat edüp vâ'iz efendiye fazla-ı mezkûreden emsâli misillü ikrâm oluna).⁷⁷ Tako je Fatima

⁷⁴ Prevod ove vakufname je objavljen, pa je čitam prema: Fehim Nametak, "Vakuf-nama Aiše kćeri hadži Ahmeda iz Mostara", Prilozi za orijentalnu filologiju vol. 44-45 (1996): 363-366. Prevod na bosanski jezik sačinjen je prema prepisu koji se nalazi u sidžilu vakufnamâ knjiga broj 1 na strani 233, kako je to evidentirao Zejnil Fajić u: Fajić, "Popis vakufnama", 265.

⁷⁵ Vakufnama Fatime Ašide, kćeri Vejsel-age prepisana je u knjizi 1 sidžila vakufnamâ na listu broj 386. Vidjeti: Fajić, "Prepis vakufnama", 279. Fajić je na ovome mjestu zabilježio da je sačuvan i originalni primjerak te vakufname, ali nije rekao gdje. Uvid u original ove vakufname imala sam kad je porodica zatražila da se taj dokument prevede na bosanski jezik. Tako u ovome članku navodim tekst prema originalnom primjerku vakufname.

⁷⁶ F. Nametak, "Vakuf-nama Aiše...", 364.

⁷⁷ Vakufnama Fatime Ašide, red 29-31

Ašida tri stoljeća nakon Selime hatun, koja se spominje u ovome prilogu, dala doprinos istom, Jahja-pašinom vakufu.⁷⁸

Ovaj je pregled pokazao da su nekada žene vodile brigu o poslovanju vakufa kao upraviteljice ili nadzornice te institucije. Te su dužnosti preuzimale za vakufe koje su osnovale one ili članovi njihove porodice. Za svoje su vakufe žene sigurno same odlučivale da obavljaju posao upravitelja ili nadzornika. Kad je riječ o porodičnim vakufima, takvo je naimenovanje vjerovatno određivao dobrotvor, kao što je učinio otac Hafe-hatun. Aiša, kći krojača Murada postala je nadzornik očeva vakufa kad joj je nakon smrti oca sud povjerio tu dužnost, pa će nam ostati nepoznato da li je sud tako odlučio ili je otac tako oporučio. Ko je u 17. stoljeću vodio poslovanje vakufa Aiše iz Mostara ne znamo pouzdano, ali znamo da je dobrotvorka tu dužnost namijenila mužu ako ona umre prije njega. Aišin je uvjet glasio da se poslije njene smrti dnevno daje po jedna akča njenom mužu hadži Hasanu “kada bude upravljao vakufom kao što mu je dužnost”. Prema dobrotvorkinom uvjetu kadija je mogao imenovati novoga upravitelja nakon smrti hadži Hasana.⁷⁹ Iz ovih se odredbi nameće misao da je Aiša mogla upravljati vakufom dok je bila živa, ali to je samo naša pretpostavka.

Za Fatimu Ašidu ne može se iznijeti takva pretpostavka budući je ona u vakufnami imenovala Mustafu-efendiju za upravitelja svoga vakufa. Ali, ova dobrotvorka nije isključila mogućnost da njenim vakufom upravlja žena. Prema njenoj odredbi nakon smrti Mustafe-efendije ta se dužnost imala prenijeti na njegove muške potomke, a ako među njegovim potomcima ne bude muškaraca, onda se dužnost upravitelja vakufa imala prenijeti na ženske potomke Mustafe-efendije, i to s koljena na koljeno (ve ma’âzallahü ta’âla münkariz olursa mûmâ ileyh Mustafâ efendinün evlâd-ı inâsi batnen ba’de batnin mütevellî olalar).⁸⁰

Ovaj je pregled tek otvorio mnoga pitanja. Izdvojiti ću samo jedno koje se odnosi na one žene za koje prema defteru znamo čije su supruge bile. Ako uz ime dobrotvorke Šahdidar u defteru stoji zapisano da je ona supruga umrlog Husrev-bega, možemo li pretpostaviti da su hadži Kemal, krojač Iskender ili halvadžija bili u životu kad su njihove supruge osnovale vakuf? Ako je tako, onda su žene bile dobrotvorke dok njihovi muževi to (još uvijek) nisu bili budući da u defteru nema njihovih vakufa.

Jasniji uvid u ženske vakufe, bar u kasnijim stoljećima osmanske Bosne, bio bi moguć analizom postojećih vakufnama. Na taj sam put željela ukazati osvrtom na dvije vakufname iz kasnijih stoljeća.

⁷⁸ Džamija izgrađena iz Jahja-pašina vakufa postoji i danas. Nalazi se u blizini muzeja Svrzina kuća. Mujezinović, *Islamska epigrafika I*, 72.

⁷⁹ F. Nametak, “Vakuf-nama Aiše...”, 364.

⁸⁰ Vakufnama Fatime Ašide, red 38.